

УДК 904:2–523(=512.1)

КУЛЬТОВО-ЖЕРТОВНІ КОНСТРУКЦІЇ У РАННІХ ТЮРКІВ, КИПЧАКІВ І ПОЛОВЦІВ*

Анета ГОЛЕМБІОВСЬКА-ТОБІАШ

бул. Крулевська, 69/29, Краків, 30–081, Польща

e-mail: koczownicy@koczownicy.pl

У середовищі тюркомовних номадів вихідним пунктом земного і загробного життя були місця, що забезпечували відчуття стабільності та родової цілісності. Такими центрами стали поховальні споруди (кургани) та кам'яні конструкції (мавзолеї, культово-жертвовні об'єкти, комплекси святинь), пов'язані зі системою вірувань, істотним елементом яких був культ предків. Обумовленість природними особливостями, а також магічна роль, яку відігравали ці місця у суспільній свідомості, стали причиною їх сакралізації. У цих місцях відправляли поховальні церемонії або періодично збиралися для здійснення поминальних обрядів. Вимоги, пов'язані зі символічною участю предків у цих діях, були чинником, що сприяв розвитку мистецтва антропоморфних стел. Синкретична релігія тюркських народів виконувала не тільки інтеграційну, але й обрядово-естетичну і політично-ідеологічну функції.

На території Центрально-Західної Азії у період домінування тюркських каганатів (VI–VIII ст.) на родових могильниках зводили кам'яні жертвовно-культові конструкції. Це були невисокі, чотирикутні в плані, кам'яні огорожі, орієнтовані боками за сторонами світу, з вимощеним камінням внутрішнім майданчиком і розміщеними на ньому жертвовними ямами. За огорожею-муром, зі східного боку, вкопували дерев'яні або кам'яні антропоморфні стели і встановлювали ряди каменів-балбалів. Монументальні мавзолеї тюркських каганів характеризував еkleктизм форми, сформований на ґрунті політично-культурних контактів із Китаєм.

Спадкоємцями багатой духовної культури ранніх тюрків стали племена кипчаків. Вони продовжували традиції, пов'язані з культом предків, у тім числі будівництво кам'яних чотирикутних святилищ, які датують IX–XIII ст. На теренах Південно-Східного Уралу наприкінці XIII ст. кам'яні комплекси замінили дерев'яні святилища-“рами”. У причорноморських степах жертвовно-культові конструкції з'явилися, правдоподібно, на початку XI ст. разом з кочовими групами кипчаків і кімаків (відомих в Європі як половці). Їх відзначала подібність до ранньотюркських огорож. З другої половини XII ст. деякі конструктивні деталі зазнали змін, також зросла кількість встановлюваних кам'яних антропоморфних статуй. На території Лівобережжя Нижнього Дону приблизно у XII ст. сформувався новий вигляд цих комплексів, який, з огляду на конструктивні риси, окреслюють як святині-ями. Верхня хронологічна межа (друга

половина XIII – перша половина XIV ст.) припадає на період суспільно-політичних і релігійних змін, в результаті яких у половецькому середовищі припинено влаштування жертовно-культових місць, хоча їх поховальні традиції збереглися аж до XV ст.

Ключові слова: тюрки, жертовно-культові огорожі, антропоморфні стели, культ предків, культові місця.

Вступ.

Одним з елементів вірувань, які практикували в середовищі ранньотюркських народів, спадкоємцями котрих стали половці, був культ предків (манізм). Його коріння сягають глибокої давнини і в ранньотюркській період він значною мірою вже був трансформований, у тім числі під китайськими впливами. У Китаї манізм розвинувся ще в період династії Шан-Інь (1766–1122 рр. до н. е.), становлячи один із релігійних стовпів політичної організації суспільства. Обряди полягали у вшануванні предків та складанні жертв з метою отримання їх опіки і прихильності до живих [Гружарські, 1991, с. 30]. Найбільше інформації про первісну релігію тюрків відомо з китайських джерел про події VI ст., коли об'єднані на федеративних началах племена і родові групи утворили Перший Тюркський каганат. У хроніках знаходимо описи ритуалів, звичаїв і принципів, які практикувала людність цієї мовної групи. Серед них згадані також обряди, пов'язані з шануванням предків [Шер, 1966, с. 14; Кызласов, 1964, с. 29–31, 38; Gumilov, 1972, s. 73; Гуркин, 2000, с. 11]. Тюркські племена провадили кочовий чи напівкочовий спосіб життя залежно від заселеної ними території: степу, лісостепу, лісової або передгірської зон. Істотну роль в їх культурі відігравали місця, що становили стабільний центр родової групи на займаному терені, відносно сусідніх земель і віддалених, незнаних країн. У таких старанно підібраних місцях закладали родові могильники і святилища, влаштовували зимівники або сезонні поселення. Вибір місця, що становило центр “землі-вітчизни” для роду, детермінували також уявлення про оточуючий видимий і міфічний світ.

Культові місця ранніх тюрків.

Кам'яні конструкції із розташованими всередині антропоморфними стелами, які прийнято називати “жертовно-культовими (поминальними) огорожами”, споруджувало населення шурмакської і таштиксської культур¹ на території Центральної Азії ще у II ст. до н. е. У цьому середовищі сформувався обряд, що полягав у складанні жертв у ями, перед якими вкопували ряди

* Переклад із польської Ярослава Погоральського. Автор статті висловлює щирі вдячності перекладачу за здійснену роботу.

¹ Шурмакська і таштиксська культури датовані II ст. до н. е. – V ст. н. е. [Вадецкая, 1992, с. 245–246; Кляшторный, Савинов, 2005, с. 198].

кам'яних стовпів. Ці конструкції зводили в межах або на периферії родових могильників.

Про обряди, пов'язані з культом предків у тюркських народів, розповідають китайські хроніки VI ст. Свідченням цих давніх традицій є, наприклад, опис перебігу церемоній, у яких щороку брали участь кагани східних і західних тюрків, у присутності знаті і представників васальних народів. Вони прибували з віддалених місцевостей, аби принести в жертву овець і коней у священних печерах предків. Іншою формою цього культу було зведення дерев'яної будівлі, у якій встановлювали стелоподібну фігуру, що зображувала померлого. З часом комплекси, насамперед, споруджені з цегли або камення для тюркських великих вождів і каганів, набирали монументальних розмірів, збагачені архітектурними деталями, розписами та написами, що прославляли їх героїчні діяння [Кызласов, 1964, с. 23–32]. Класичним прикладом таких жертвовно-культових місць є комплекс в урочищі Кошо-Цайдам над р. Орхон, відкритий і досліджений у 1950-х роках. Мавзолей, присвячений Кюль-Тегіну, будували інженери, спеціально направлені за наказом китайського імператора для підкреслення статусу померлого союзника. Комплекс мав еkleктичні риси, з помітними як китайськими, так і тюркськими культурними впливами. Чотирикутну споруду встановлено на спеціальному фундаменті, зі східного боку всередині комплексу стояли кам'яні стели, що зображували померлого вождя і його дружину у сидячому положенні. Перед статуями викопано жертвні ями. Із західного боку поміщено камінь, що слугував місцем для жертвоприношень, зі східного боку тягнулися два ряди вкопаних антропоморфних стел. Навпроти входу, зі східного боку, встановлено кам'яну черепаху, яка підтримувала стелу з написами про діяльність померлого. Весь комплекс оточував кам'яний мур, а за ним, зі східного боку, на відстань 3 км, простягався ряд балбали [Кляшторный, Савинов, 2005, с. 235].

Існує кілька версій, що пояснюють значення цих каменів. Назва їх походить від тюркського *balbal* – статуя, камінь з написом, або з прототюркського *baba* – предок, дід, батько [Siemieniec-Gołaś, 2000, s. 21]. Згідно найпоширенішої серед дослідників теорії, ці камені символізували ворога, вбитого рукою померлого за його життя. Їх велика кількість (до 500 штук), згідно іншої теорії, не могла відповідати такій великій кількості ворогів кагана, тому кожен камінь міг бути поховальним даром від учасників поховальної церемонії. Це не виключає й першої теорії – в балбал могла бути зачарована душа і життєва сила ворога, вбитого дарувальником. Згідно ще одного припущення, ці камені виконували роль священних конов'язей. Конов'язь відігравала істотну роль у середовищі кочівників: до неї прив'язували коней, біля неї зустрічали і проводжали гостей. Вона сакралізувала простір, будучи зв'язуючою ланкою (*axis mundi*) трьох сфер світу, по ній переміщувалися

духи природи і душа шамана в стані трансу. Конов'язь була уособленням щастя і достатку дому, ознакою початку і кінця мандрівки (у т. ч. останньої, посмертної). Її ніколи не забирали із собою, один раз вкопана, вона залишалася на місці до природного знищення. Натомість в обрядовості культу предків вона могла виконувати роль зв'язку між підземним царством і небом [Львова, Октябрьская, Сагалаев, Усманова, 1988, с. 75–79]. Остання гіпотеза вважається найменш вірогідною, хоча опирається на етнографічні аналогії [Кляшторный, Савинов, 2005, с. 237–238].

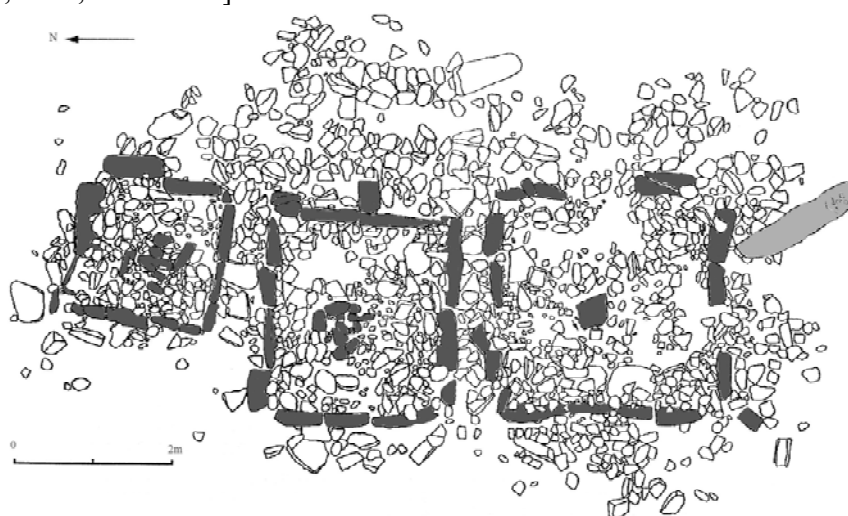

Рис. 1. Момбай Сазі, Жамбійська обл., Казахстан [за: Мотов, 2001а, с. 144]**

Воїнам, які стояли нижче в суспільній ієрархії, присвячували спрощений варіант монументальних споруд у формі або дерев'яної юрти, або кам'яної огорожі, із встановленою біля східної стіни антропоморфною стелою, стовпом чи валуном. Перед ними також вкопували ряди менших каменів, які тягнулися у східному напрямку. Іноді постать, зображена на стелі, тримала у долонях голови убитих ворогів². Огорожі зводили у вигляді чотирикутника, оберненого боками на чотири сторони світу. Під час будівництва низькі стінки складали з плоских каменів, не зв'язаних розчином, або укладали поздовжні поодинокі, спеціально підготовлені, кам'яні плити. Внутрішній простір заповнювали шаром кам'яного

** Тут і далі темна заливка структури культових огорож і статуй на рисунках зроблена автором статті.

² Звичай відтинання голів переможених противників підтверджують китайські джерела VI–VIII ст., його практикували у тюркському середовищі аж до XI ст., і крім інформаційної (підтвердження смерті ворога для підданих і союзників), він виконував також магичну роль, оскільки вірили, що божественна сила вождів концентрувалася у їх голові [Тружарські, 1975, с. 327].

бруку. Дерев'яну або кам'яну статую (статуї) встановлювали обличчям на схід поза межами (рідше всередині) огорожі біля її східної стінки. Відомі також пам'ятки без антропоморфних стел чи валунів³. У центральній частині огорожі знаходилося жертвне місце у вигляді вівтаря чи ями, у яких часто знаходять фрагменти кераміки, попіл і спалені кістки тварин [Шер, 1966, с. 20; Костюков, 1998, с. 312; Мотов, 2001а, с. 145–146]. Деколи такі комплекси оточували додатковим низьким валом або обкопували ровом (рис. 1). На території Південного Уралу навколо огорож встановлювали ряд стовпів. Імовірно, це були конов'язі або жердини, на яких розвішували кінські шкури. Побутувало вірування, що ці тварини, дуже важливі у функціональній і сакральній сферах у всіх кочівників, супроводжували померлого у дорозі в потойбіччя, де ставали зародком нового “стада”. Саме тому у багатьох тюркських народів до поховань вкладали коней або частини їх кістяків чи шкури. Цей обряд практикували також кипчаки і їхні нащадки половці. Вільгельм де Рубрук, подорожуючи у причорноморських степах⁴ в другій половині XIII ст., повідомляв: “Бачив я (могілу) одного нещодавно померлого, біля якого на високих жердинах повісили 16 кінських шкур, по чотири з кожної сторони світу; і поставили перед ним кумис для пиття і м'ясо для їжі (...)” [Гильом де Рубрук, 1957, с. 102].

Зі східного боку комплексів святинь вкопували камені-балбали, інколи розміщували фігурки тварин або людей на колінах [Шер, 1966, с. 14]. У такий спосіб померлим віддавали почесні і героїзували, одночасно забезпечуючи світ живих від їхнього повернення. Жертвно-культові конструкції встановлювали на курганних могильниках, деколи по три-чотири неподалік одна від одної, з орієнтацією по осі схід–захід. Ці святилища “упорядковували” простір, коли їх ставили в центрі могильника, або ж “замикали”, коли їх поміщали на краю родового поховального місця [Костюков, 1998, с. 311; Мотов, 2001а, с. 142–148]. Варто зазначити, що жертвно-культові комплекси тюрків не ставили над місцем їх поховання, а на іншій, спеціально обраній, ділянці. Натомість у китайській обрядовості зоо- чи антропоморфні стели вкопували біля могили. Звичай зведення жертвно-культових споруд відомий також у середовищі уйгурських і монгольських племен.

Будівництво жертвно-культових комплексів було пов'язане з віруваннями тюрків. Порівняння з етнографічними матеріалами вказує, що створення таких конструкцій мало на меті відтворення планувальної схеми

³ В. Д. Кубарев виокремив 5 типів алтайських жертвно-культових комплексів. Ця типологія стосується також території Монголії і Туви [Кубарев, 1979].

⁴ У цій статті причорноморські степи – це території, що простягаються від Причорноморської низовини (від дельти Дунаю), через нижньодонський і західно-кавказький степи до ставропольського степу і Поволжя [поділ за: Чибилёв, 1990, с. 148–153].

житлового приміщення (юрти), перед яким встановлювали стелу, що зображувала померлого предка, а також балбали, що символізували душі. Під час фунеральних церемоній перед такими спорудами розсідалися учасники обрядів переходу померлого у потойбіччя або періодичних поминальних заходів. На думку деяких дослідників, будівництво огорож становило останню дію поховальної обрядовості ранніх тюрків. Відомо, що між моментом смерті великих вождів і зведенням монументальних жертовно-культових комплексів на їхню честь минало від одного до трьох років і в ранньотюркському середовищі поховальні і поминальні обряди були розтягнуті в часі. Однак досі не встановлено зв'язку між місцем поховання померлого і спорудженням жертовно-культових комплексів на його пошану. Аналіз структури таких споруд дав змогу встановити зв'язок між конструюванням огорож і міфами (передусім, пов'язаними з концепціями космографії і космоесхатології). Всі наведені вище варіанти інтерпретації значення жертовно-культових комплексів не є взаємовиключними. Ідея такої конструкції могла мати коріння водночас у функціональній, обрядовій та міфічній сферах.

Велике значення також мав рельєф місцевості, яку обирали для священного місця. Могильники і жертовно-культові конструкції зводили зазвичай у місцях, що виділялися в ландшафті: у балках, урочищах або на підвищеннях, завжди поблизу водних артерій. Ці місця символізували Землю–Воду (Йер-Су), центр світу для роду, його вітчизну. Тюркський культ рідної землі первинно був зв'язаний із другорядними силами – духами землі, урожаю, зерна і води. Згодом він персоніфікувався в особі бога Йер-Су, володаря землі, води, рослинності, від якого також залежала доля померлого у потойбіччі [Gumilov, 1972, s. 76; Львова, Октябрьская, Сагалаев, Усманова, 1988, с. 29–30; Трюжарські, 1991, s. 29–30]. Деякі дослідники вважають, що Йер-Су був жіночим водним божеством плодючості, яке забезпечувало відродження життя [Досымбаева, 2000, с. 77]. Тюркомовні народи Центрально-Західної Азії вшановували різні форми ландшафту: печери, річкові ущелини, гори, скелі [Gumilov, 1972, s. 75; Трюжарські, 1991, s. 32–33]. Згідно вірувань тюрків священна гора Отюкен у гірському масиві Хангай становила центр земного світу і впорядковувала його у вертикальній площині. На мікрорівні таку роль виконували теренові підвищення (вододіли, тераси, стрімкі береги річок, урвища), священні дерева, конов'язі або валуни. Вертикальну земну вісь – відповідник священної гори – становили також ріки, що текли з півдня на північ. У міфологічному розумінні природні об'єкти цього типу разом з річками були шляхами подорожі між небом і землею для духів, які виконували накази головного небесного божества Тенгри-хана. Духи-опікуни оберігали душі жертовних тварин і людей, а також душі померлих дітей, які мандрували тією ж дорогою [Львова, Октябрьская, Сагалаев, Усманова, 1988, с. 75–79]. Це також

були місця взаємопроникнення двох світів, які уможливлювали шаманам встановлення контакту з богами, духами природи, предками. Потічки і джерела, яких так багато в степу, печери, коріння священних дерев, згідно вірувань, становили вхід до підземного світу. Поклоніння Землі–Воді, належній роду, було пов'язане з горизонтальним упорядкуванням світу, не тільки за сторонами, але й на підставі розрізнення меж: “своя”, “чужа”, “невідома”. Зазвичай, на зайнятій родом території об'єктом вшанування ставало підвищення, біля якого протікала річка. У таких освячених місцях розміщували родові могильники і жертвовно-культові конструкції, які “замикали” поховальний простір зі сходу і заходу [Мотов, 2001а, с. 142–143]. Вони не тільки відображали схему структури світу, але й упорядковували час і простір, символізували циклічність життя і порядок його зміни. Камінь або антропоморфна стела становили вертикальну вісь, *axis mundi*, що єднала три сфери – Небо (тюрк. Кьок Тенгрі, головне божество Тенгрі-хан), Землю (Йер-Су) і Підземний Світ (Царство Ерлік-хана). Інколи в центральній частині комплексу встановлювали вертикальний валун, який, згідно етнографічних даних, міг символізувати родове дерево.

Так само чотирикутна огорожа упорядковувала світ у горизонтальній площині, услід за денним шляхом сонця. Спостереження за навколишнім світом і явищами природи спричинили асоціювання сходу сонця з початком дня (світанок), життєвого циклу тварин і людей (народження), вегетації рослин (весна), молодістю, лазур'ю. За аналогією, захід пов'язували зі сутінками, смертю, осінню, старістю, з білим кольором. Схід і Захід також визначали горизонтальну зону світу живих. Навесні і восени відбувалися жертвоприношення духам природи, духові Землі–Води, весняна і осіння пора були пов'язані з переходом із зимівників на літні пасовища і навпаки, тоді ж організовували військові походи. У тюркських народів найважливішим напрямом був схід. Тому права сторона припадала на південь, який пов'язували з чоловічою силою, а також з днем, літом, світлом, горизонтальною небесною сферою, початком (зачаттям), майбутнім, потомством, кроною дерева життя (*axis mundi*), витокami річки, вершиною священної гори, врешті з небосхилом – світом Тенгрі і червоним кольором. Північ, розташована ліворуч, належала жіночому началу і асоціювалася з ніччю, зимою, темінню, горизонтальним підземним світом, актом народження, минулим, предками, корінням дерева життя, гирлом річки, печерою, ущелиною і чорним кольором. Таке розуміння світу детермінувало обрядовість і всілякі магичні дії, пов'язані зі щоденним і загробним життям. Тюрки також вірили, що світ предків знаходиться десь на заході або північному заході [Львова, Октябрьская, Сагалаев, Усманова, 1988, с. 99–105]. У поховальній обрядовості таку орієнтацію поховань використовувала більшість тюркських народів.

Жертовно-культові огорожі з Центрально-Західної Азії датують V/VI–VIII ст. На теренах південно-східного Уралу верхня хронологічна межа зведення кам'яних святилищ – X ст., однак звичай спорудження культових комплексів на цих територіях протривав до XIII/XIV ст. Підтверджують настільки пізні датування результати аналізу комплексів поховального інвентарю на могильниках, на яких відкриті жертовно-культові конструкції. Під час їх спорудження використовували дерево, а не камінь. Їх закладали поряд із поховальними ямами, у заглибленнях в землі. Дошки або драниці укладали довгими сторонами так, щоб вони утворювали чотирикутну раму (звідси назва: огорожі-рами). За стінками вкопували жердини, на яких розвішували кінські шкури. Правдоподібно, що після заупокійних церемоній, від яких залишалася розбита кераміка і елементи озброєння, ці місця підпалювали, а потім насипали курган як над похованням, так і над згарищем жертовно-культового комплексу. Ці обряди приписують нащадкам племен телеських тюрків, у т.ч. кипчакам [Костюков, 1998, с. 316–318; Гуркин, 2000, с. 7].

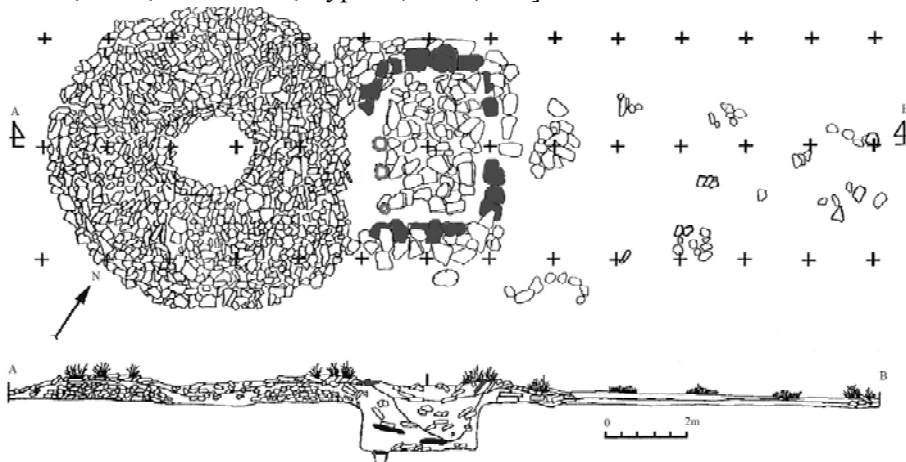

Рис. 2. Бірлік, Баянаульський район, Павлодарська обл., Казахстан [за: Бейсенов, Кожаків, 2001, с. 158].

Культові місця кипчаків.

У середовищі кипчаків священні споруди зводили у формі чотирикутника, зі стінами з кам'яних плит або плоских каменів, викладених насухо. Їх внутрішній простір вимощували кількома шарами бруку. Біля деяких огорож, із західного боку, зводили невисокий насип, викладений камінням, без поховань (рис. 2)⁵. Як і в ранньотюркських народів, кипчаки будували святилища

⁵ На території Центрального Казахстану виділяють 4 типи кипчацьких святилищ [Ермоленко, 1991].

групами – по 2–3 на осі схід–захід. В середині комплексів вкопували статуї, обернені обличчями на схід. Стели робили з каменю, але є дані, які вказують також на використання дерев'яних скульптур [Бейсенов, Кожаков, 2001, с. 162–163]. Зі східного боку вкопували жертвні ями із залишками ритуальних утв: фрагментами розбитої кераміки і кістками тварин. Правдоподібно, що зі східного боку вкопували також конов'язі з розвішеними на них кінськими шкурами. Кипчацькі священні комплекси, присвячені предкам, завжди розміщували на високих місцях, біля річок, часто поряд з могильниками. Підвищення терену пов'язували з образом священної гори – символом вертикальної структури світу, а річку – зі шляхом, що уможлилював мандрівку душ предків у потойбіччя. Кипчацькі святилища датовані IX–XIII ст.

Половецькі святилища.

Риси ранньотюркської обрядовості, пов'язані з культом предків, збереглися в поховальних і поминальних ритуалах у половців. Виявлені *in situ* знахідки дають змогу реконструювати їхні місця культу. З огляду на інший, ніж в Азії, рельєф та освячення простору ранішими поховальними конструкціями, святилища зводили з використанням давніших курганів. Але при цьому завжди обирали насипи над річками. Прадавні кургани, зазвичай, насипали на вододілах або підвищеннях терену, над стрімкими берегами степових рік чи їх невеликих сезонних приток. Тим самим ці місця виконували у свідомості тюрків умови сакралізації простору і визначали межі світів: небесного, земного і підземного [Плетнева, 1974, с. 5; Швецов, 1979, с. 199; Львова, Октябрьская, Сагалаев, Усманова, 1988, с. 75–79].

Огорожі у чорноморських степах датують X–XIII/початком XIV ст. Жертовно-культові місця X – першої половини XI ст. характеризує подібність цих споруд до ранньотюркських огорож. Верхівку обраного насипу зрізали і вирівнювали його поверхню. Святині закладали у вигляді чотирикутника, зведеного з пласких каменів, без зв'язуючого розчину (рис. 3). В середині, біля західної стінки, вкопували стелоподібну статую, орієнтовану обличчям на схід [Привалова, Миненкова, 1998, с. 63]. Огорожі XI–XIII ст. мають деякі інші конструктивні деталі. Після вирівнювання верхівки обраного насипу, стелу вкопували в центральній частині кургану, обличчям завжди на схід. Стели – кам'яні зображення чоловіка і жінки. Простір навколо статуй “замикали”, викладаючи насухо кам'яні стінки у вигляді кола, квадрата чи трапеції, які мали охоронне значення (як і в тюркських племен). Основи вкопаних у землю статуй

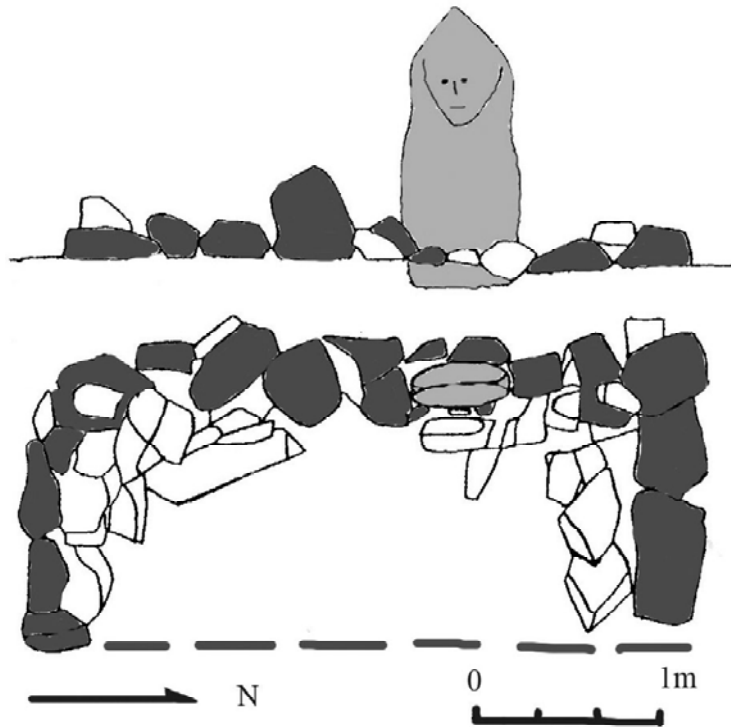

Рис. 3. Петровське, Старобешівський район, Донецька обл., Україна [за: Привалова, Миненкова, 1998, с. 62].

оточували овальним, зазвичай одношаровим, кам'яним муром, зведеним без зв'язуючого розчину. В межах муру, у кутах або перед статуями, уклали овальні камені, викопували жертвні ями або оточували камінням вогнища (рис. 4) [Гуркин, 1987, с. 107; Красильников, 1999, с. 42].

Винятковою половецькою жертвно-культовою пам'яткою є споруда з курганного могильника на правому березі Сіверського Дінця. На одному з насипів відкрито унікальне святилище з цікавою конструкцією. У східній частині пізньобронзового кургану виявлено чотирикутний зруйнований об'єкт, орієнтований стінами за сторонами світу. Масивний мур зведено з кам'яних плоских плиток, старанно укладених в ряди одна на одну. Вхід знаходився зі сходу, перед ним виявлена засипана жертвна яма, заповнена кінськими кістками. В середині, в центрі святилища, відкрито *in situ* антропоморфну жіночу стелу (обернену обличчям на схід), встановлену у спеціально для цього викопану яму. Внутрішній простір комплексу викладено кам'яним бруком

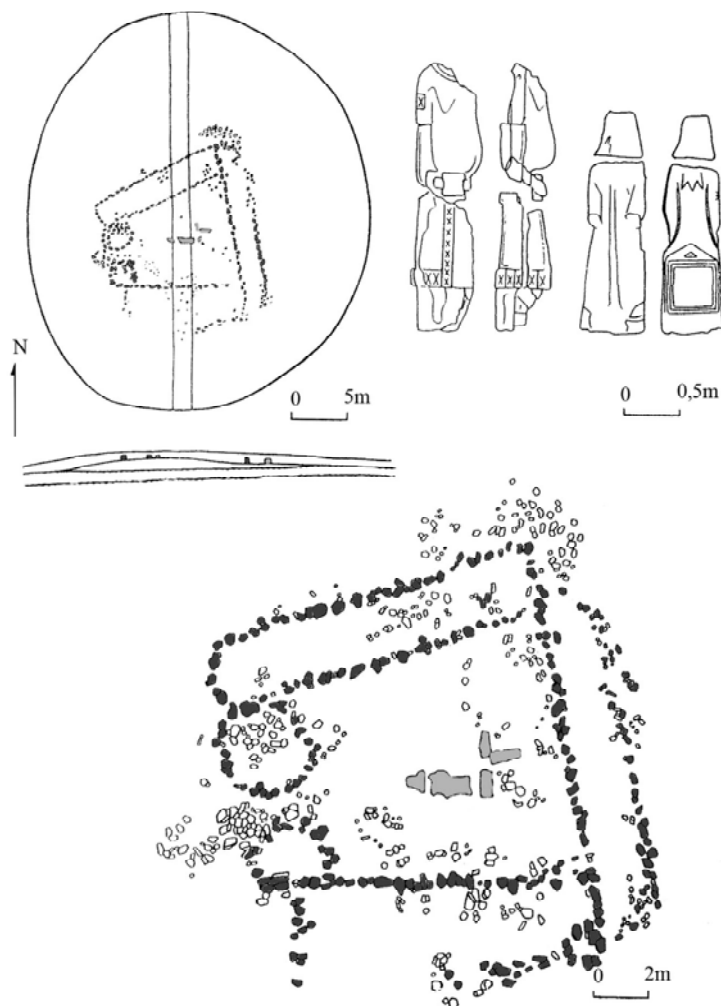

Рис. 4. Новоселівка, Тельманівський район, Донецька обл., Україна [за: Швецов, 1979, с. 204].

(рис. 5). Святилище первинно могло бути накрите дахом. Автор досліджень, аналізуючи повідомлення згаданого вище мандрівника Гільома де Рубрука, припускає, що дах міг бути чотирихилим [Гильом де Рубрук, 1957, с. 102; Гугуев, 2001, с. 72–82].

Дещо по-іншому культові місця споруджували на Лівобережжі Нижнього Дону. Верхівку обраного насипу вирівнювали, посередині кургану викопували рів, у центрі якого встановлювали дерев'яну (рідше кам'яну) стелу або кілька

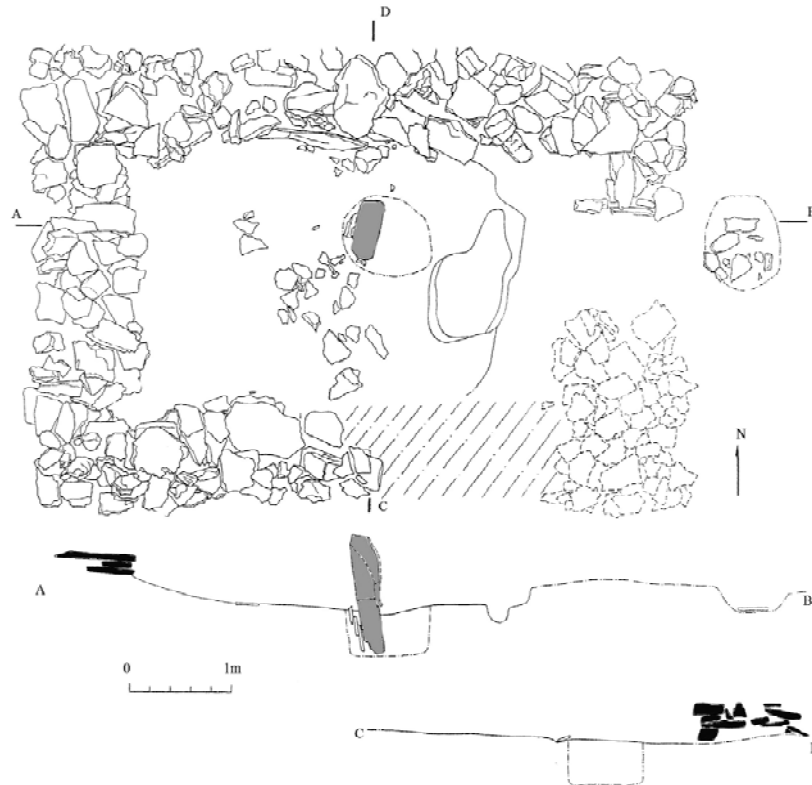

Рис. 5. Рєпний, Камєнський район, Ростовська обл., Росія [за: Гугуєв, 2001, рис. 1.7].

статуй, орієнтованих на схід. Весь цей комплекс оточували овальним, округлим чи квадратним ровиком (рис. 6). На відміну від огорож їх називають ямами-святилищами і датують XII–XIII/першою половиною XIV ст. [Гуркин, 1987, с. 100–108; Гугуєв, 1998, с. 40–41; Миненкова, 2001, с. 105].

Сліди первинних вірувань і поминальної обрядовості тюркських народів збереглися у російських народних переказах. В одному з них мовиться про тюркського богатиря, який перетворився у камінь. Для того, щоб повернутися до світу живих була необхідна кривава людська жертва. Це підтверджують археологічні дослідження: у ямах під антропоморфними стелами знаходять кістки дорослих і дітей [Швецов, 1979, с. 208; Плетнева, 1988, с. 264; Гугуєв, Мирошина, 2002, с. 54–60]. У цих місцях відкрито також кістки коней, баранів, ВРХ, собак, диких тварин, а також велику кількість розбитого ліпного посуду, візантійських амфор і глиняних котлів, що вказують про поховальні і поминальні тризни, під час яких ритуально оживляли статуї, скроплюючи їх

кров'ю людей або тварин [Гуркин, 1987, с. 103–107; Швецов, 1979, с. 207; Миненкова, 2004, с. 156–164]. Принесення у жертву тварин засвідчує також існування у середовищі половців дуже давніх традицій, згідно з якими окремі роди виводили свій родовід від тварин-тотемів [Гуркин, 2000, с. 18]. Поминальна обрядовість була дуже вкоріненою у свідомості тюркських народів. Задушні обряди організували на 3, 7, 9, 12, 20, 40, 49, 52 день, через пів року, рік, 3, 5 і 7 років після смерті близької людини. Зустрічі з померлим, “розмови, годування і поїння” інколи тривали три роки [Tryjarski, 1991, s. 231, 235–237, 249]. Очевидно, святилища зводили безпосередньо після смерті людини або під час задушних церемоній, в ході яких збиралися родичі, складаючи жертви, тризнуючи перед кам'яним зображенням, розмовляючи з померлим за посередництвом шамана [Кызласов, 1964, с. 36–38; Tryjarski, 1991, s. 236–237].

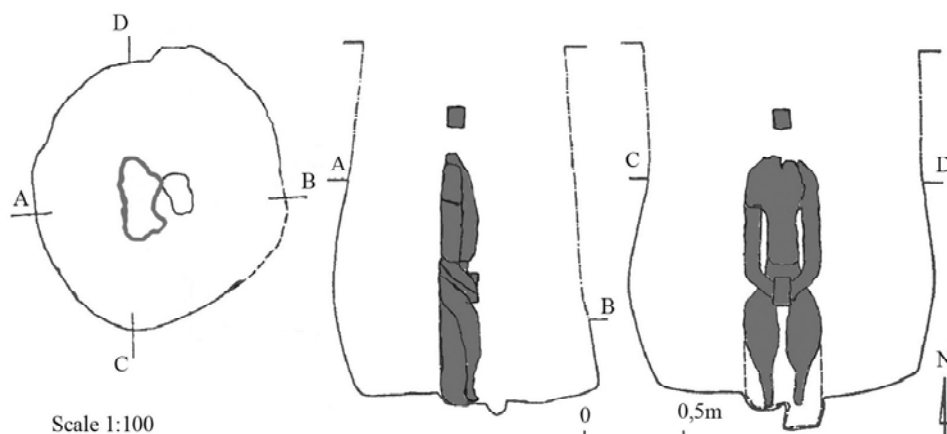

Рис. 6. Москва I (Набережний-Весьолий), Весьоловський район, Ростовська обл., Росія [за: Гугуев, 1998, с. 40].

Частина половецьких жертовно-культових комплексів мала сліди руйнування. Кам'яні статуї були перекинуті і розбиті, дерев'яні стели закопані в ямах. Це явище не має однозначного пояснення. Розбивання статуї могло мати на меті звільнення однієї з душ предка, аби допомогти їй остаточно перейти у потойбіччя, що було пов'язано з останнім етапом обряду поминання предків. Знищення статуй може бути відображенням боротьби ісламу з антропоморфними зображеннями.

Процес занепаду культу предків датують аж на перші десятиліття XIV ст. У цей час припинили зводити жертовно-культові комплекси, хоча поховальні традиції, що зберігалися до XV ст., свідчать про консервативність звичаїв половців [Плетнева, 1962, с. 136–137; 1974, с. 53–71; Гуркин, 1987, с. 108; 1998, с. 32–36].

Антропоморфні стели.

Приблизно у IV тисячолітті до н. е. на теренах Центральної і Середньої Азії, у середовищі культур доби бронзи, сформувалася традиція встановлення монументальної кам'яної скульптури. Досить швидко ця традиція проникла у причорноморські степи, з'явившись у населення середньостогівської, нижньомихайлівської, кемі-обинської, ямної і катакомбної культур [Кызласов, 1964, с. 81; Gedl, 1985, s. 190; Красильников, 1999, с. 12–13; Chochorowski, 1999, s. 266–269, 273–274, 286–287]. Надалі антропоморфні стели зводили киммерійці і скифи. Генеза цього явища не є темою цієї статті, відзначимо лише, що мистецтво стел було відоме раніше у різних культурних колах, перш ніж з'явилося в середовищі тюркських народів.

Кам'яні статуї, пов'язані з ранніми тюрками, відомі у широкій смузі азійських степів, що простягаються від Південного Уралу, через степи Західного Казахстану, Семиріччя, Південний Сибір, Саяно-Алтайське нагір'я, північну зону пасма Тянь-Шаню до Монголії [Кызласов, 1964, с. 81; Шер, 1966, с. 2]. Центром, з якого, найімовірніше, відбулося поширення традиції встановлення стел у жертвовно-культових місцях, була Мінусінська улоговина і, можливо, Алтай. Появу найдавніших кам'яних скульптур, датованих VI ст. н. е., на теренах Семиріччя і Тянь-Шаню пов'язують з експансією творців “культури ранніх тюрків” [Шер, 1966, с. 32–38]. Проникнення тюркської людності на ці території відбулося в результаті утворення Першого Тюркського каганату (551–630) і його розпаду на Східний і Західний. Російські дослідники висунули гіпотезу, що іще в період існування Першого Тюркського каганату практикували архаїчні поховальні звичаї, які полягали в “участі” під час фунеральних церемоній самого померлого або ляльки-опудала. Його одягали і всаджували у спеціально для цього зведеному приміщенні. Таким ритуалам сприяв досить тривалий жалобний період і практика на певний час залишати тіла непохованими у землі. Китайські хроніки згадують, що людей, які померли навесні і влітку, тюрки хоронили восени, а тих, які вмерли восени чи взимку – навесні. Цей звичай сягав глибоко в минуле: археологічні знахідки підтвердили, що він був відомий племенам таштицької культури [Львова, Октябрьская, Сагалаев, Усманова, 1988, с. 46–49]. У добу Першого Тюркського каганату небіжчика замінили дерев'яним манекеном із глиняною маскою (традиція таштицької культури) або пласким обтесаним каменем (стовпом). Надалі використовували кам'яні барельєфи, які зображували сидячого або стоячого померлого, і врешті, в період Другого Тюркського каганату, образ померлого набрав монументальної антропоморфної скульптури, що відображала індивідуальні фізичні риси предка, багатство деталей прикрас і елементів строю [Мотов, 2001, с. 81; Кляшторный, Савинов, 2005, с. 239]. Цей канон використовували нащадки тюркських племен аж до X ст., деякі елементи цього звичаю збереглися у середовищі хозарів, а до 1880-х років – у казахів

[Арсланова, Чариков, 1974, с. 234]. Мистецтво стел має коріння у згаданій вище поховальній традиції, пов'язаній із культом предків, і в міфологічній сфері. Статуї становили художній і естетичний ефект поєднання старих вірувань – були символом дерева життя, оселею однієї з душ померлого, центром, навколо якого відправляли обряди переходу у божественний вимір світу і спілкувалися з предками. Дерев'яні стели, які часто виготовляли зі священних порід дерева (сосна, дуб), виконували подібні функції. Згідно легенд, із дерев народжувалися герої; у дуплах хоронили померлих новонароджених, адже вони ще не належали до світу людей, а до природи, і в такий спосіб найкраще було їх “повернути” підземному світу [Сагалаев, Октябрьская, 1990, с. 48; Гуркин, 2000, с. 12]. У каміння заклинали душі вбитих ворогів (балбали) [Кызласов, 1964, с. 28]. Дуже швидко в каноні зображень на ранньотюркських стелах з'явилися посудина або ріг, які тримали в руці або обох долонях. Під час жертвоприношень родичі залучали предка, уособленого в статуї, до учт і поминальних обрядів. Його “кормили і поїли” шляхом вкидання їжі і напоїв до вогнищ, розпалених у ямах, викопаних під стелою. З ним розмовляли, зверталися по допомогу [Tryjarski, 1991, s. 302]. Дуже рідко на азійських стелах трапляються зображення такої учти разом з її учасниками [Атлась..., 1892, табл. XV.2].

Тюркські статуї характеризує неповторність зображень у межах прийнятого скульптурного канону. Як чоловічі, так і жіночі (дуже рідкісні) статуї зображали особу, яку її сучасники родичі-донатори знали і впізнавали на підставі портретних рис, предметів щоденного вжитку, вбрання і підкреслених індивідуальних деталей, виражених у камені і дереві [Чариков, 1976, с. 160]. Я. Шер виділив 2 типи і 6 груп тюркських статуй на теренах Західного Казахстану, Семиріччя, Південного Сибіру, Тянь-Шаню і Монголії. У всіх групах (крім 3 і 4) зображені постаті тримають у правій або в обох руках посудину. Група 3 – то скульптури з обличчям, група 4 (представлена нечисленними екземплярами) – зображення осіб, які тримають птаха⁶ у правій руці. Стели групи 6 – це жіночі статуї, відомі виключно на території Семиріччя, де їх кількість зростає в західному напрямі. Межею, за якою вони стають масовими, є р. Волга. Скульптури чоловіків зі зброєю і посудом пов'язують із представниками тюркської воєнної родової аристократії. Статуї ж без зображення зброї мали б вказувати на представників родової еліти, які не займалися військовою справою [Шер, 1966, с. 25–26, 57–58]. Подібну структуру аристократії показав аналіз половецьких статуй, пізніших, але генетично пов'язаних із тюркськими.

Період розквіту азійської кам'яної скульптури пов'язують із впливами сөгдійського мистецтва в добу стабілізації Західнотюркського каганату (603–

⁶ У народів Сибіру і Середньої Азії, а також тюркських племен, птах символізував одну з душ [Кызласов, 1964, с. 35].

657). Точне дотримання пропорцій тіла на чоловічих стелах зі зброєю, м'якість ліній рельєфу, стилізаційна манера деталей обличчя, і, передусім, реалістично показані долоні і пальці мали свої аналогії на території Согдіани і вказували на впливи буддійських шкіл. Верхня хронологічна межа мистецтва стел на азійських теренах – кінець X – початок XI ст. [Шер, 1966, с. 39–40, 65–69].

Обрядовість, пов'язану з культом предків, а отже і мистецтво стел, принесли у степи Східної Європи кипчаки (у Заволжя) і половці. У кипчацькій мові існувало окреме визначення для статуї – *syn-taş* (“кам'яне зображення померлого”, “кам'яний образ”) [Арсланова, Чариков, 1974, с. 232; Siemieniec-Gołaś, 2000, s. 86, 123]. Мистецтво творення антропоморфних статуй характеризувала майстерність обробки різних порід каменю, дерева і виконання зображень, понадчасова естетика канону. Найдавніші статуї, які приписують половцям, з'явилися у басейні нижньої течії Сіверського Дінця і Приазов'я перед серединою XI ст., майже одночасно із зайняттям цих теренів номадами, які мігрували зі Заволжя. На це вказує техніка виконання і канон зображення постатей, аналогічні до кипчацьких стел X–XI ст., а також той факт, що зайняті терени використовували як зимівники, з яких половці вирушали на весняно-літні пасовища чи військові походи [Плетнева, 1974, с. 61]. Спочатку вони різьбили пласкі статуї у вигляді стел чи стовпів, із позначеними обличчям, руками, посудом, які демонстрували подібність до зображень зі Семиріччя. Розквіт половецького різьбярського мистецтва припадає на середину XII – початок XIII ст. Стели цього періоду представляють цілі фігури стоячих, напівсидячих або сидячих постатей, які завжди тримають обома руками посудини на подолі. Це були об'ємні скульптури. Їх характеризує майстерність обробки, завдяки якій не тільки виражені деталі одягу, прикрас, зброї, предметів щоденного вжитку, посуду, але й відображені індивідуальні портретні риси. У період стабілізації орд у причорноморських степах манізм перетворився у культу вождя, чоловічого опікуна орди, і жінки, яка передавала безсмертя роду матері-родительки [Плетнева, 1974а, с. 259–260; Федоров-Давыдов, 1976, с. 95; Гераськова, 1991, с. 52; Красильников, 1999, с. 44]. Після монгольської навали звичай зведення стел проіснував до кінця XIII – перших десятиліть XIV ст. Скульптура набирає вигляд стовпа, на якому помітні обличчя, деталі одягу, рідше посуд; у цих постатях не позначали кінцівок⁷. Мистецтво стел зникло із занепадом половців і поступовим поширенням в їх середовищі ісламу.

Половці творили монументальну скульптуру і зводили культові місця в чорноморському степу протягом близько 300 років. Територія поширення антропоморфних стел співпадає з теренами, заселеними половцями. Обшар, на

⁷ Існує багато класифікацій кипчацьких і половецьких антропоморфних стел. До найкраще опрацьованих і обгрунтованих належить типології статуй авторства С. Плетньової [Плетнева, 1974].

якому відомі половецькі статуї, зі сходу сягає Волги, з півночі – межі степу і лісостепу, зі заходу – до р. Інгулець, на півдні – Криму і Передкавказзя. Ці межі встановлено на підставі результатів археологічних досліджень, у яких проаналізовано розміщення комплексів, відомих у літературі під назвою “поховання половецького періоду”, локалізацію збережених *in situ* статуй і святинь, розташовані поряд зимівники, а також писемні джерела [Плетнева, 1974, с. 5–18]. Скупчення скульптур пов’язані з теренами особливо привабливих кочів’їв і могильниками. Окрім виконання культових завдань, стели, розташовані на верхівках курганів, слугували пунктами орієнтації, що на велетенських просторах уможливило справну комунікацію, пошук місця для зимівлі чи джерела питної води.

Підсумки.

У середовищі номадів, які провадили специфічний спосіб життя, що відобразилося у їх світогляді та формі вірувань, вихідним пунктом реального і загробного життя були місця, що забезпечували відчуття стабільності і родової цілісності. Ними не могли бути житла, оскільки з огляду на рухливість, спричинену природними умовами і типом господарювання, не зводили вони постійних поселень. Такими центрами стали місця поховання померлих (“будинки спочинку предків”), для яких обирали виразні форми рельєфу: печери, урочища, балки, ущелини. З часом ґрунтові могильники замінили насипами, які в степових умовах набрали форми монументальних комплексів. Візуальний ефект зміцнювали зведенням курганів на підвищеннях. Поховальні споруди у всіх кочівників імітували конструкцію житлових будівель або транспортних засобів (часто з тягловими тваринами), стаючи магічним зв’язком між світом людей і потойбіччям. Місця для поховань завжди були розміщені біля річок. Окрім можливості тривалішого і безпечного випасу під час сезонних мандрівок у таких сприятливих умовах⁸, вибір обшару, що сприяв закладенню стабільних для роду об’єктів інтеграції та ідентифікації (у цьому випадку родових могильників) детермінували система вірувань і світосприйняття. Природні чинники, а також роль, яку ці місця відігравали у свідомості спільноти, спричиняли їх сакралізацію, виконуючи функцію поєднання часу, простору, циклу життя і поколінь, світу людей зі світом богів, згуртування роду. Обрядовість, пов’язана з культом предків, еволюціонувала, розбудовувалися і збагачувалися форми фунеральної архітектури, до якої належали кургани і кам’яні конструкції (мавзолеї, жертовно-культові огорожі, комплекси

⁸ За уявленнями тюркських народів, ідеальним місцем, простором і часом для людини була юрта, встановлена в оточеній горами долині, біля дерева, над рікою, у безвітряний літній сонячний полудень. Оселю оточували теплокровні тварини і свині. Такі ідеальні місце і час вважали міфічним центром Космосу [Львова, Октябрьская, Сагалаев, Усманова, 1988, с. 105].

святилищ), результатом чого був розвиток мистецтва антропоморфних стел. Такі місця регулярно відвідували, відправляючи поховальні або поминальні церемонії у присутності зображень померлих, зміцнюючи родові зв'язки. Синкретична релігія тюркських народів виконувала не тільки інтеграційну функцію, але й обрядово-естетичну і політико-ідеологічну.

Очевидно, що традиція зведення антропоморфних скульптур і жертвовно-культурних огорож первинно охоплювала більшість або й усі тюркські племена. З часом тільки окремі народи зберегли її, а інші відмовилися від неї під чужими впливами. Ще у XVII ст. арабський історик Абуль-Газі повідомляв: “Якщо у когось помер хтось із близьких, то син, або дочка, або брат виготовляли подібну на нього скульптуру, ставили у своєму домі й говорили: це такий-то з наших близьких; вшановуючи його, клали перед ним першу частину від їжі, (...) і вклонялися йому” [Кызласов, 1964, с. 33: 47].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

1. Арсланова Ф. Х., Чариков А. А. Каменные изваяния Верхнего Прииртышья // СА. – 1974. – № 3. – С. 220–235.
2. Атлас древностей Монголии. Изданный по поручению Императорской Академии Наук В. В. Радловымъ (Труды Орхонской Экспедиции). – Санктпетербургъ, 1892.
3. Бейсенов А. З., Кожжаков Д. А. Средневековые памятники Центрального Казахстана // История и археология Семиречья. – Вып. 2. – Алматы, 2001. – С. 150–164.
4. Вадецкая Э. Б. Таштыкская культура // Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. Археология СССР. – М., 1992.
5. Гераськова Л. С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. – К., 1991.
6. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные Страны Вильгельма де Рубрука в Лето Благости 1253 / пер. А. И. Малеина. – М., 1957.
7. Гугуев Ю. К. Половецкий поминальник с деревянной статуей на левобережье р. Маныч // Донская археология. – Вып. 1. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 38–42.
8. Гугуев Ю. К. Половецкое святилище необычной конструкции на Северском Донце // Донская археология. – Вып. 3–4. – Ростов-на-Дону, 2001. – С. 72–82.
9. Гугуев Ю. К., Мирошина Т. В. Половецкое святилище-яма с каменной статуей и человеческими жертвоприношениями у села Бешпагир в Ставропольском крае // Донская археология. – Вып. 3–4. – Ростов-на-Дону, 2002. – С. 53–66.
10. Гуркин С. В. Половецкие святилища с деревянными изваяниями на Нижнем Дону // СА. – 1987. – № 4. – С. 100–109.
11. Гуркин С. В. Святилища половецкого времени с деревянными изваяниями из раскопок Волго-Донской археологической экспедиции ЛОИА АН СССР // Донская археология. – Вып. 1. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 29–37.

12. *Гуркин С. В.* О предках кипчаков и кимаков // Племена и народы. Донская Археология. – Вып. 3–4. – Ростов-на-Дону, 2000. – С. 6–23.
13. *Досымбаева А. М.* Мемориальные памятники тюрков Жетысу по материалам святилища Мерке // Хабарлары известия. Серия Общественных Наук. – № 1 (224). – Алматы, 2000. – С. 64–78.
14. *Ермоленко Л. Н.* Средневековые каменные изваяния Казахских степей. Автореф. дис... канд. ист. наук. – Кемерово, 1991.
15. *Кызласов Л. Р.* О назначении древнетюркских каменных изваяний изображающих людей // СА. – 1964. – № 2. – С. 23–38.
16. *Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г.* Степные империи древней Евразии. – СПб., 2005.
17. *Костюков В. П.* О хронологической позиции поминальных оградок Южного Зауралья // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы хронологии). Мат-лы II Международной археологической конференции, 17–20.11.1997 г. – Самара, 1998. – С. 311–320.
18. *Красильников К. И.* Древнее камнерезное искусство Луганщины. По материалам археологических коллекций антропоморфных стел и половецких каменных изваяний парка-музея Луганского пединститута и музеев Луганской области. – Луганск, 1999.
19. *Кубарев Г. В.* Древние изваяния Алтая (оленные камни). – Новосибирск, 1979.
20. *Львова Э. Л., Октябрьская И. В., Сагалаев А. М., Усманова М. С.* Традиционное мировоззрение Тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. – Новосибирск, 1988.
21. *Миненкова Н. Е.* К вопросу о святилищах кочевников X–XIII вв. степей Юга Восточной Европы (историография проблемы) // Донецкий археологический сборник. – Вып. 9. – Донецк, 2001. – С. 98–111.
22. *Миненкова Н. Е.* Культурний комплекс середньовічних кочівників з території Північного Приазов'я // Донецкий археологический сборник. – Вып. 11. – Донецк, 2004. – С. 156–164.
23. *Мотов Ю. А.* К изучению идеологии раннесредневекового населения Алтая по материалам могильника Кудьргэ // История и археология Семиречья. – Вып. 2. – Алматы, 2001. – С. 63–86.
24. *Мотов Ю. А.* Раннесредневековые каменные оградки урочища Момбай Сазы // История и археология Семиречья. – Вып. 2. – Алматы, 2001а. – С. 142–149.
25. *Плетнева С. А.* Половецкие погребения в урочище Каменная Балка // Археологические раскопки на Дону. – Ростов-на-Дону, 1962. – С. 133–137.
26. *Плетнева С. А.* Половецкие каменные изваяния // Археология СССР. САИ – М., 1974. – Вып. Е4–2. – 200 с.
27. *Плетнева С. А.* Женская половецкая статуя с ребенком // СА. – 1974а. – № 3. – С. 258–262.
28. *Плетнева С. А.* Образ “волшебного помощника” в одной русской сказке // Древности Славян и Руси. – М., 1988. – С. 261–266.

- 42 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2013. Випуск 17
29. Привалова О. Я., Миненкова Н. Е. О двух культовых памятниках средневековых кочевников степей Юга Восточной Европы // Донецкий археологический сборник. – Вып. 8. – Донецк, 1998. – С. 59–70.
 30. Сагалаев А. М., Октябрьская И. В. Традиционное мировоззрение Тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. – Новосибирск, 1990.
 31. Федоров-Давыдов Г. А. Искусство кочевников и Золотой Орды. Очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и золотоордынских городов. – М., 1976.
 32. Чариков А. А. Раннесредневековые скульптуры из восточного Казахстана // СА. – 1976. – № 4. – С. 153–165.
 33. Чибилёв А. А. Лик степи. Эколого-географические очерки о степной зоне СССР. – Л., 1990. – 192 с.
 34. Швецов М. Л. Половецкие святилища // СА. – 1979. – № 1. – С. 199–209.
 35. Шер Я. А. Каменные изваяния Семиречья. – М.; Л., 1966.
 36. Chochorowski J. Łowcy i pasterze w dobie brązowego oręża – epoka brązu na obszarach Eurazji; Żelazny oręż barbarzyńców – wczesna epoka żelaza poza zasięgiem cywilizacji klasycznych // Encyklopedia historyczna świata. Cz. I: Prehistoria. – Kraków, 1999.
 37. Gedl M. Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Europie // Encyklopedia historyczna świata. Cz. III: Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna. – Kraków, 1985.
 38. Gumilov L. N. Dzieje dawnych Turków. – Warszawa, 1972.
 39. Siemieniec-Golaś E. Karachay-Balkar Vocabulary of Proto-Turkic Origin (Studia Turcologica Cracoviensia, Vol. 7). – Kraków 2000.
 40. Tryjarski E. Pieczyngowie // Hunowie Europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie. Kultura Europy Wczesnośredniowiecznej. Cz. 4 / ed. W. Hensel. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975.
 41. Tryjarski E. Zwyczaje pogrzebowe ludów tureckich na tle ich wierzeń. – Warszawa, 1991.

Стаття: надійшла до редакції 21.03.2013
прийнята до друку 10.04.2013

SACRIFICE-CULT ENCLOSURES OF EARLY TURKS, KIPCHAKS AND POLOVTSIANS

Aneta GOŁĘBIEWSKA-TOBIASZ

69/29, Królewska Str., Kraków, 30–081, Poland

e-mail: koczownicy@koczownicy.pl

The places that granted the sense of stability and clan integration were a point of reference for both real life and the afterlife. Burial constructions (kurgans) and stone constructions (mausoleums, sacrifice-cult stone enclosures, temple complexes) linked to the system of belief of which ancestor worship was an important element, achieved the status of centers. Environmental factors and the magical role that those places played in the awareness of the community contributed their sacred status. They were the places where burial

ceremonies and remembrance ceremonies were held on regular basis. The requirements related to the symbolic participation of the ancestors were a factor that fostered development of the art of anthropomorphic stelae. The syncretic religion of the Turk peoples not only encouraged integration, but also had ceremonial-aesthetic and political-ideological functions.

In the time when the Khaganates of the Turks had dominated the Middle-West Asia (6-8th century) stone sacrifice-cult enclosures were raised within clan burial grounds. They were quadrilateral stone constructions, of which the walls were oriented towards the four directions of the world. Their interior area was covered with stone pavement and they contained sacrifice pits inside. Wooden or stone anthropomorphic stelae and rows of stone-balbals were placed outside the East wall. Monumental mausoleums of the Turkish Khagans were characterized by eclectic form that was developed in connection with political and cultural contacts with the Chinese Empire.

The tribes of Kipchaks had become heirs to the rich spiritual culture of the early Turks and they continued the traditions linked to ancestor worship, including building quadrilateral stone cult enclosures. They have been dated from the 9th to the 13th century. Towards the end of the 13th century, stone temples were replaced by wooden frame enclosures in the South-East of the Ural Mountains. In the Black Sea Steppe region sacrifice-cult enclosures probably began emerging in the early 11th century, along with the migrating groups of Kipchaks and Kimaks (known as the Polovtsians in Europe). They were characterized by similarity to the Early Turkish enclosures. From the 2nd half of the 11th century there were changes in some construction details changed and the number of the anthropomorphic stone statues grew. A new construction pattern was shaped on the left bank of the Don River around the 12th century. Due to its construction features, the structures that follow it are referred to as pit temples. The ending time period (from the 2nd half of the 13th century to the 1st half of the 14th century) is placed within a time of social, political and religious transformations, due to which the sacrifice-cult places were no longer built among the Polovtsians, although burial traditions were preserved until the 15th century.

Keywords: Turks, sacrifice-cult enclosures, anthropomorphic stelae, ancestor worship, cult places.

КУЛЬТОВО-ЖЕРТОВНЫЕ КОНСТРУКЦИИ У РАНИХ ТЮРКОВ, КИПЧАКОВ И ПОЛОВЦЕВ

Анета ГОЛЕМБИОВСКАЯ-ТОБИАШ

ул. Крулевская, 69/29, Краков, 30–081, Польша

e-mail: koczownicy@koczownicy.pl

В среде тюркоязычных кочевников исходным пунктом земной и загробной жизни были места, которые обеспечивали чувство стабильности и родовой целостности. Такими центрами стали погребальные сооружения (курганы) и каменные конструкции (мавзолеи, культово-жертвенные объекты, комплексы святилищ), связанные с системой верований, важным элементом которых был культ предков. Обусловленность

44 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2013. Випуск 17
природными особенностями, а также магическая роль, которую играли эти места в общественном сознании, стали причиной их сакрализации.

В этих местах проводили погребальные церемонии или периодически собирались для поминальных обрядов. Требования, связанные с символическим участием предков в этих действиях, были фактором, который содействовал развитию искусства антропоморфных стел. Синкретическая религия тюркских народов исполняла не только интеграционную, но и обрядово-эстетическую и политико-идеологическую функции.

На территории Центрально-Западной Азии в период доминирования тюркских каганатов (VI–VIII вв.) на родовых могильниках возводили каменные жертвенно-культурные конструкции. Это были невысокие, четырехсторонние в плане, каменные оградки, ориентированные боками по сторонам света, с вымощенной камнем внутренней площадкой и размещенными на ней жертвенными ямами. За оградкой-стеной, с восточной стороны, вкапывали деревянные или каменные антропоморфные стелы и устанавливали ряды камней-балбалы. Монументальные мавзолеи тюркских каганов характеризовал эклектизм формы, сформированный на почве политико-культурных контактов с Китаем.

Наследниками богатой духовной культуры ранних тюрков стали племена кипчаков. Они продолжали традиции, связанные с культом предков, в том числе строительство каменных четырехугольных святилищ, датированных IX–XIII вв. На территории Юго-Восточного Урала в конце XIII в. каменные комплексы заменили деревянные святилища “рамы”. В причерноморских степях жертвенно-культурные конструкции появились, очевидно, в начале XI в. вместе с кочевыми группами кипчаков и кимаков (известных в Европе как половцы). Их отличала похожесть к раннетюркским оградкам. Со второй половины XII в. некоторые конструктивные детали подверглись изменениям, также возросло количество устанавливаемых каменных антропоморфных статуй. На Левобережье Нижнего Дона приблизительно в XII в. сформировался новый образ этих комплексов, которые, исходя из конструктивных особенностей, называют святилищами-ямами. Верхняя хронологическая черта (вторая половина XIII – первая половина XIV вв.) приходится на период общественно-политических и религиозных изменений, в результате которых в половецкой среде прекратили обустройство жертвенно-культурных мест, хотя их погребальные традиции сохранились до XV в.

Ключевые слова: тюрки, жертвенно-культурные оградки, антропоморфные стелы, культ предков, культурные места.